

Appellatiivistuminen kielenilmiönä

Maria SARHEMAA

Debreceni Egyetem
maria.sarhema@mnnytud.arts.unideb.hu

1. Johdanto

Tässä katsauksessa luon silmäyksen erisnimien yleisnimitymiseen eli appellatiivistumiseen sekä yleisesti että suomen kielen näkökulmasta. Appellatiivistumisella tarkoitetaan ilmiötä, jossa erisnimestä eli proprista tulee yleisnimi eli appellatiivi. Esimerkkejä suomen appellatiivistuneista ilmauksista ovat 'tyhmää' tarkoittava *urpo* (< miehennimi *Urpo*) sekä pysäköinninvalvojaan viittaavat yhdyssanat *lappuliisa* (< naisennimi *Liisa*) ja *parkkipirkko* (< naisennimi *Pirkko*). Myös muut kuin etunimet voivat appellatiivistua. Paitsi suomessa myös ainakin unkarissa ja englannissa käytetään esimerkiksi sukunimi *einsteinia* 'älykkään' ja *chicagoa* 'paikan, jossa on paljon rikollisuutta' merkityksessä.

Kansainvälisessä tutkimuksessa tästä kielenilmiöstä käytetään eri nimityksiä. Käytössä ovat ainakin *appellatiivistuminen* (engl. *appellativisation* ~ *appellativization*), *deproprialisaatio* (engl. *deproprialisation* ~ *deproprialization*), *deonymisaatio* (engl. *deonymisation* ~ *deonymization*) sekä *antonomasia* (ks. esim. Harvalík 2012: 12; Reszegi 2018: 25). Suomessa ilmiötä ilmeisesti ensimmäisenä tutkinut Simo Hämäläinen (1956) puhuu *erisnimien sekundääristä käytöstä* sekä *erisnimien käytöstä yleisnimenä*. Katalin Reszegi (2018) taas käyttää englanninkielistä ilmausta *proper-name-to-appellative transformation*. Erilaisten nimitysten käyttämisen taustalla voi olla tutkijan halu korostaa eri näkökulmia. Esimerkiksi *deproprialisaatiosta* puhuttaessa voidaan korostaa ilmauksen proprista alkuperää, kun taas *appellatiivistumisesta* puhuttaessa keskiössä on pikemmin se, että ilmauksesta tulee appellatiivi. Omaan käyttööni on vakiintunut Puolakan (2003) aiemmin käyttämä *appellatiivistuminen*. Appellatiivistuminen on mielestäni naseva termi, joka kuvaa hyvin il-

miötä, jossa aiemmin proprina tunnettu sana on menettänyt proprisuutensa ja muuttunut appellatiiviksi.

Esittelen aluksi appellatiivistumista käsittelevää fennististä tutkimusta. Sen jälkeen tarkastelen teoreettisesta näkökulmasta appellatiivistumista ylipäänsä. Lopuksi hahmotan sitä, miten näitä näkökulmia voisi hyödyntää tutkittaessa suomen erisnimien appellatiivistumista.

2. Appellatiivistumisen tutkimus fennistiikassa

Ensimmäisen suomen erisnimien appellatiivistumista käsittelevän tutkimuksen julkaisi Simo Hämäläinen 1950-luvulla. Hämäläinen (1956: 205) toteaa: ”Tarkoitukseni ei ole syventyä teoreettisiin jaotteluihin ja yleisten periaatteiden selvittelyihin, vaan otan puheeksi joitakin omasta mielestäni kiintoisia tapauksia, nekin enemmän aineiston esittelyn kannalta, koska en ole tähän paljon hauskaa ja kielitieteenkin kannalta mielenkiintoista sisältävään ilmiöön mitenkään erityisesti paneutunut.” Hämäläisen toteamus on kiinnostava ja kuvaa hyvin paitsi artikkelin sisältöä myös tarkasteltavaa kielenilmiötä ylipäänsä. Appellatiivistuminen on eittämättä ”hauska” ilmiö, mutta se on myös kielitieteellisesti mielenkiintoinen. Toisaalta appellatiivistumisen tutkiminen lingvistiksi ei ole aivan yksinkertaista, sillä appellatiivistumisen taustatekijöitä, kuten ajankohtaa, paikkaa ja taustalla mahdollisesti ollutta henkilöä, ei aina voi selvittää. Lisäksi appellatiivistuneisiin ilmauksiin kytkeytyy paljon sellaisia merkityssisältöjä, joiden tulkinta ei ole aivan mutkaton. Sitäkään ei ole aina helppoa ratkaista, millaisia ilmauksia voi ylipäänsä pitää appellatiivistuneina ja miten appellatiivistuminen pitäisi määritellä. Hämäläisen artikkelin jälkeen vierähtikin lähes puoli vuosisataa ennen kuin Suvi Puolakka (2003) tarttui aiheeseen pro gradu -tutkielmassaan. Puolakan työn aineistona on slangisanakirjoja, ja hän jaottelee appellatiivistuneita ilmauksia semanttisin perustein sekä tarkastelee jonkin verran appellatiivistumisen syitä ja taustaa.

Suomen erisnimien appellatiivistumista on tutkittu myös kontrastiivisesta näkökulmasta, ja vertailukohteena ovat olleet unkarin vastaavat ilmaukset. Näissä tutkimuksissa on todettu, että appellatiivistuneet yhdyssanailmaukset ovat usein sekä merkitykseltään että rakenteeltaan samankaltaisia molemmissa kielissä. Sekä suomessa että unkarissa appellatiivistunut nimi toimii yleensä yhdyssanan perusosana, ja yhdyssanat merkitsevät usein ihmisen ominaisuutta. Esimerkiksi suomen *isoita* ja unkarin *oroszlánjólán* (sananomaisesti ’leijonajólán’, *Jólán* on naisennimi) merkitsevät ’isokokoista naista’. Merkittävä ero suomen ja unkarin ilmausten välillä on se, että unkarilaisissa ilmauk-

sisä appellatiivistuu usein virallisen etunimen sijaan vakiintunut lisänimi, kun taas suomalaisissa ilmauksissa appellatiivistuu tyypillisesti virallinen etunimi. Unkarissa esimerkiksi virallisen miehennimen *István* sijaan appellatiivistuu tyypillisesti jokin sen pohjalta muodostettu hypokorismi, esimerkiksi *pista*, kuten ilmauksessa *géppista* 'konepistooli' (sananmukaisesti 'konepista'). Suomenkielisissä ilmauksissa taas appellatiivistuu yleensä virallinen etunimi, esimerkiksi *Mikko* tai *Ville*, kuten ilmauksissa *ovimikko* 'vahtimestari' ja *milliville* 'työntutkija', 'työssään äärimmäisen tarkka ihminen' (Sarhema 2012, 2017, 2018; Sarhema – Sivonen 2015; Sarhema – Takács 2018; Takács 2010).

Myös VISK (§ 597) mainitsee appellatiivistumisen. Sen mukaan propria voidaan käyttää appellatiivin tai adjektiivinkin kaltaisesti. Nimi saattaa ilmaista esimerkiksi lajia (*mansikki* lehmän nimityksenä) tai ihmisen ominaisuutta tai toimintaa (*2000-luvun Picasso*). VISK kiinnittää huomiota myös alkukirjaimen vaikutukseen: iso alkukirjain ohjaa hahmottamaan ilmauksen erisnimeksi, kun taas pieni alkukirjain tekee ilmauksesta appellatiivimaisen. VISK nostaa esiin myös *tehdä x:t* (*tehdä häkkiset*) -konstruktion, jonka merkitys on 'toimia niin kuin kyseisen niminen yksilö on toiminut', ja tuotemerkkien appellatiivistumisen. (VISK § 597.) *Tehdä x:t* -konstruktiota ovat tutkineet myös Nenonen ja Penttilä (2019). He tarkastelevat verbilausekekonstruktiota, jotka sisältävät jonkun Suomen presidentin nimen, esimerkiksi *tehdä kekkoset*. Heidän mukaansa konstruktion merkitys on aina kontekstisidonnainen, mutta sen sisältämä erisnimi antaa vihjeen konstruktion merkityksestä – konstruktiio siis merkitsee jotain, mitä kyseinen presidentti on tehnyt (Nenonen – Penttilä 2019: 98). Nenonen ja Penttilä nimittävät tarkastelemaansa konstruktiota eponymiseksi verbilausekekonstruktioksi, vaikka huomauttavatkin käyttävänsä eponyymi-nimitystä hieman totutusta poikkeavasti (Nenonen – Penttilä 2019: 83, eponyymien määritelmästä ks. tämän katsauksen alaluku 3.2).

Appellatiivistumista on sivuttu myös yleistajuisessa kirjallisuudessa. Paunonen nostaa esiin appellatiivistuneita nimiä slangisanakirjan (2000: 34) ja stadilaisen nimipäiväkirjan (Paunonen – Paunonen 2002: 15) johdannossa ja Saarelma-Paukkala (2017: 235–238) kirjoittaa niistä lyhyesti etunimikirjassaan. Lisäksi appellatiivistumisesta on kirjoitettu Kielikellossa (Aapala 2005) sekä Kotimaisten kielten keskuksen blogissa (Heikkinen 2013 ja 2017), mutta ilmiön syvällisempi fennistinen tarkastelu antaa vielä odottaa itseään.

3. Appellatiivistuminen teoreettisesta näkökulmasta

Seuraavassa käsittelen niitä teoreettisia näkökulmia, joista appellatiivistumista on kansainvälisessä tutkimuksessa lähestytty. Esittelen ensin tulkintani mukaan formalistisimmat lähestymistavat ja etenen niistä kohti kognitiivisempaa näkökulmaa.

3.1. Appellatiivistumisen parina propristuminen

Milan Harvalík nostaa appellatiivistumisen pariin propristumisen. Esimerkiksi tšekkiläinen sukunimi *Kovář* pohjaa ’seppää’ merkitsevään appellatiiviin *kovář* (Harvalík 2012: 11). Vastaavia sukunimiä on runsaasti myös suomessa: esimerkiksi juuri sukunimi *Seppä* perustuu homonyymiseen appellatiiviin. Propristumista appellatiivistumisen parina tarkastelee myös Małgorzata Magda-Czekaj (2003). Nähdäkseni appellatiivistumisen ja propristumisen tarkasteleminen rinnakkain voi olla oleellista lähinnä silloin, kun ei tiedetä, kumpi oli ensin, propri vai appellatiivi, tai jos halutaan tarkastella rinnakkain appellatiivi–propri-homonyymejä. Sinänsä näkisin ilmiöt kuitenkin erillisinä, vailla selvää kytköstä toisiinsa, koska nimenantoon vaikuttavat eri tekijät kuin appellatiivistumiseen. On esitetty, että jokainen erisnimi juontaa juurensa viime kädessä yleisnimestä (Kálmán 1978: 8). Tämän näkemyksen voi tosin joidenkin nimien kohdalla kyseenalaistaa, koska kaikille etunimille ei voi osoittaa appellatiivista alkuperää, vaan nimiä syntyy myös tiettyjen muottien mukaan. Esimerkkejä nimimuotin mukaan muodostetuista nimistä ovat suomen *-ija* ja *-nja* -loppuiset naisennimet, kuten *Aija* ja *Tinja* (Sartjärvi 2013). Joka tapauksessa nimenantaja joutuu tarkoitetta nimetessään pohtimaan nimenantoperusteitaan ja siten proprien antaminen – oli propri siten appellatiivipohjainen tai muotin mukaan muodostettu – on tietoisempaa toimintaa kuin appellatiivistuminen.

3.2. Appellatiivistumisen taustalla eponyymi

Eponyymilla tarkoitetaan henkilönnimeä, josta on saatu esimerkiksi kansan tai paikan nimitys (Tieteen termipankki 2019). Esimerkiksi englanninkielinen ilmaus *cardigan* ’villatakki’ pohjautuu Cardiganin jaarliin (Karpenko 2011: 91). Ilmaus on levinnyt muihinkin kieliin: esimerkiksi unkariksi ’villatakki’ on *kardigán*. Clarkin ja Gerrigin (1983: 593) mukaan monet eponyymitaustaiset ilmaukset, kuten juuri *cardigan*, *boycott* (’boikotti’) tai *napoleon* (’napoleoninleivos’) ovat vakiintuneet yleiskielen sanoiksi eivätkä siten ole vain kontekstissaan ymmärrettäviä, kun taas eponyymisten verbi-ilmausten kuten *do a Napoleon* (’tehdä napoleonit’) merkitys syntyy aina kontekstis-

saan. Jos esimerkiksi joku pyytää toista ihmistä *tekemään napoleonit kame-ralle*, hän olettaa, että toinen ymmärtää hänen tarkoittavan sitä, että kuvatta-va työntää toisen kätensä takkinsa sisälle kuin Napoleon (Clark – Gerrig 1983: 593).

Vaikka eponyymilla määritelmänsä mukaan tarkoitetaan nimenomaan henkilönnimeä, joka on ilmauksen taustalla, sekä Clark ja Gerrig (1983: 593) että Karpenko (2011: 92) rinnastavat eponyymitaustaisiin ilmauksiin sanat, jotka pohjaavat paikannimeen. Tunnettuja esimerkkejä ovat *samppanja*, joka perustuu Champagnen maakuntaan Ranskassa, ja *tokaji*, joka tarkoittaa Unkarissa Tokajin alueella tuotettua (valko)viiniä.

Van Langendonckin (2007: 9) mukaan eponyymitaustaisilla ilmauksilla on ollut propriaalinen lemma (propriaalisesta lemmasta ks. alaluku 3.3) vain historiallisesti; synkronisesti ne toimivat puhtaasti appellatiiveina. Nähdäkse-ni Van Langendonckin näkemys osuu oikeaan, ja lisäksi eponyymien tarkas-telussa tulisi ottaa huomioon se, missä kielessä ilmaukset ovat syntyneet. Esi-merkiksi suomen kieltä tarkasteltaessa ’hiihtojalkinetta’ merkitsevää substan-tiivina *mono* voi pitää aidommin suomen kielen appellatiivistuneena ilmaukse-na kuin substantiivina *samppanja*, koska *monon* appellatiivistuminen on ta-pahtunut suomen kielessä. *Mono* oli alun perin Jussi Monosen perustaman kenkätehtaan tuotemerkki mutta appellatiivistui sittemmin tarkoittamaan minkä tahansa merkkistä hiihtojalkinetta (Kenkientalo Mononen 2019). *Samp-panja* sen sijaan on saatu ruotsin kautta ranskasta jo valmiiksi appellatiivistu-neena (SSA s.v. *samppanja*). Van Langendonckin (2007: 9) ajatus on lähellä edellä mainittua Clarkin ja Gerrigin (1983: 593) näkemystä. Siksi yleiskie-leen vakiintuneet ilmaukset eivät ole appellatiivistumista synkronisesti tar-kasteltaessa yhtä mielenkiintoisia kuin vakiintumattomat. Vakiintumattomien ilmausten taustalla on usein kielikuva, kuten metafora tai metonymia.

3.3. Appellatiivistumisen taustalla metafora tai metonymia

Metaforaa ja metonymiaa on pidetty appellatiivistumisen taustatekijöinä melko yleisesti. Metonymiasta appellatiivistumisen taustalla kirjoittavat esi-merkiksi Harvalik (2012: 13–14), Karpenko (2012), Reszegi (2018) ja Sarhe-maa (2018: 296–297).

Van Langendonckin (2007: 6) mukaan prototyypisissä tapauksissa propri syntyy, kun propriaalinen lemma liitetään ad hoc -tarkoitteeseen. Vastaava ad hoc -nimenanto voidaan toistaa useita kertoja, mikä mahdollistaa sen, että useilla ihmisillä on sama nimi. Prototyypisesti propriaalinen lemma toimii proprina, mutta epäprototyypisesti sitä voidaan käyttää myös appellatiivina (Van Langendonck 2007: 6–7). Propria käytetään siis ”proprimuotin” sijaan

”appellatiivimuotissa”. Kun *proprista* ilmausta käytetään appellatiivin tapaan, Van Langendonckin (2007: 173) mukaan kyse on *propriaalisen* lemman appellatiivistumisesta. Englanninkielisestä *proprista* voi tehdä appellatiivin käyttämällä epämääräistä artikkelia (*a, another*), *there is* -rakennetta, monikkoa tai jotakin määritettä. Tällaisissa lauseissa appellatiivistuneen ilmauksen voisi myös korvata jollakin sopivalla substantiivilla (Van Langendonck 2007: 173–174). Esimerkit 1–3 mukailevat Van Langendonckin (2007: 174) englanninkielisiä esimerkkejä.

- (1) *Haluaisin omistaa Van Goghin / Van Goghin maalauksen.*
- (2) *Newton oli 1600-luvun Einstein / tunnetuin fyysikko.*
- (3) *Elämässäni on ollut monta Johnia / miestä.*

Näissä esimerkeissä appellatiivistumisen taustalla on selvästi metafora tai metonymia: sukunimellä *Van Gogh* tarkoitetaan tunnetun nimenkantajan teosta, sukunimellä *Einstein* nimenkantajansa edustamaa ammattialaa ja kuuluisuutta ja tavanomaisella etunimellä *John* miestä ylipäänsä.

Myös Lakoff (1987: 77) käsittelee nimien metonymymista käyttöä ja ottaa esimerkeiksi paikannimet merkitsemässä instituutiota:

- (4) *Washington ei välitä tavallisten ihmisten ongelmista.*
- (5) *Wall Street on paniikissa.*

Vaikka esimerkeissä 4–5 subjektina on kaupungin- ja kadunnimi, niissä ei kuitenkaan tarkoiteta, että nimien tarkoitteet olisivat aktiivisia toimijoita. Sen sijaan on selvää, että *Washingtonilla* tarkoitetaan Yhdysvaltain hallintoa ja *Wall Streetillä* New Yorkin pörssiä. Lakoff käyttää idealisoidun kognitiivisen mallin (*idealized cognitive model*) käsitettä. Tässä tapauksessa idealisoituun kognitiiviseen malliin liittyy taustatieto siitä, että instituutiot sijaitsevat lokaatioissa. Idealisoidun kognitiivisen mallin kahden elementin A ja B välillä on edustussuhde: elementti B (lokaatio, Wall Street tai Washington) siis edustaa elementtiä A (instituutio, Yhdysvaltain hallinto tai New Yorkin pörssi). Tällaisissa tapauksissa on kyse metonymymisista malleista (Lakoff 1987: 78).

Kövecseskin (2010: 171–173) pohtii metonymiaa ja samalla nimien metonymymista käyttöä. Hän nimittää entiteettiä, joka kohdistaa huomion toiseen entiteettiin ja tarjoaa mentaalisen pääsyn siihen, väline-entiteetiksi (*vehicle entity*). Entiteetti, johon huomio kohdistuu, taas on kohde-entiteetti (*target entity*). Edellä olevissa esimerkeissä 4 ja 5 *Washington* ja *Wall Street* ovat väline-entiteettejä, kun taas kohde-entiteettejä ovat *Yhdysvaltain hallinto* ja

New Yorkin pörssi. Väline- ja kohde-entiteettien, jotka ovat metonyymisessä yhteydessä keskenään, perusluonteeseen kuuluu se, että ne ovat lähellä toisiaan konseptuaalisessa tilassa (*conceptual space*). Yhdysvaltain hallinto on siis konseptuaalisesti ”lähellä” Washingtonia, koska se sijaitsee siellä. Nämä kaksi entiteettiä kuuluvat samalle kognitiiviselle alueelle, joka vastaa Lakoffin ajatusta idealisoidusta kognitiivisesta mallista (Kövecses 2010: 171–173).

3.4. Appellatiivistumisen taustalla konnotaatio

Harvalikin mukaan appellatiivistumisen taustalla voivat olla myös konnotaatiot, jolloin ajatellaan, että konnotaatioista tulee denotaatioita. Tällainen ajattelutapa on mahdollista vain siinä tapauksessa, että propreilla ajatellaan ylipäänsä olevan konnotaatioita. Esimerkiksi tšekin sana *kuba* ’heikosti koulutetun, ei kovin älykkään ihmisen’ merkityksessä pohjaa miehennimen *Jakub* hypokorismiin *Kuba*, jota on tyypillisesti käytetty alemmaa sosiaaliluokkaa edustavien tai maalaisten *Jakubien* puhuttelunimenä (Harvalik 2012: 12–13). Ainialan ym. (2008: 35) mukaan konnotaatio voi perustua subjektiiviseen kokemukseen tai olla kielenpuhujille yhteinen.

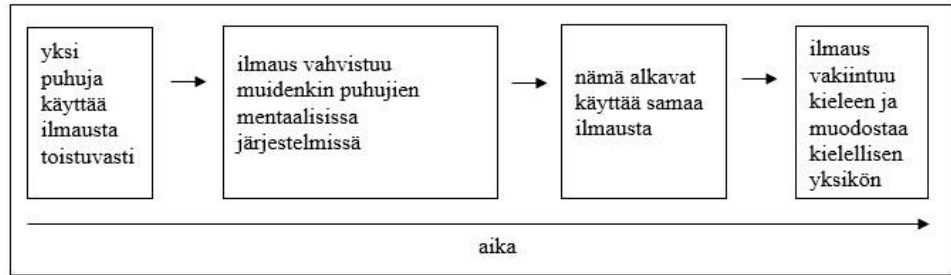
Konnotaatioita on tarkastellut myös Reszegi (2018: 37). Hän toteaa, että kuullessaan henkilönimen äidinkielen puhuja välittömästi assosioi nimenkantajan kuuluvan johonkin tiettyyn ryhmään ja kenties kantavan tietynlaisia ominaisuuksia. Siksi tämän vuoksi ei ole ihme, että henkilönimet ja erityisesti etunimet ovat kaikkein yleisimmin appellatiivistuva nimikategoria. Reszegin mukaan psykologisista syistä ihmisillä ei tavallisesti ole yhtä voimakkaita assosiaatioita muiden kategorioiden nimiä kohtaan kuin henkilönnimiä (Reszegi 2018: 37–38).

On totta, että henkilönnimet appellatiivistuvat huomattavasti yleisemmin kuin paikannimet, mutta toki paikannimiäkin käytetään appellatiiveina. Suomalaiselle on tuttua, että syrjäistä paikkaa kutsutaan *huitsin nevadaksi* tai *takahikiäksi*. Yksi syy siihen, että paikannimien appellatiivistuminen koko kieliyhteisön tuntemiksi ilmauksiksi on harvinaisempaa kuin henkilönnimien, lienee se, että yksittäiset henkilönnimet ovat tyypillisesti tutumpia kuin paikannimet. Paikannimiäkin voidaan käyttää appellatiivisesti, mutta niiden käyttö rajoittuu usein tiettyyn puhujayhteisöön tai alueelliseen kontekstiin, ellei kyse ole koko kieliyhteisön tuntemasta paikannimestä. Moni tuntee tai ainakin tietää *Pekan* tai *Jasminin* ja siten näistä nimistä muodostuu helposti erilaisia assosiaatioita. Ellei tunne yhtään nimenkantajaa henkilökohtaisesti tai esimerkiksi julkisuudesta, nimimuodin vaihtelun perusteella voi kuitenkin yleensä arvioida nimenkantajan todennäköisen ikäluokan. Sen sijaan paikannimien referentit eivät välttämättä ole yhtä tuttuja. Esimerkiksi se, että il-

mauksessa *Kaukovainio on Jyväskylän Pupuhuhta* puhutaan 'rauhattomasta kerrostalolähiöstä' lienee selvää vain niille, jotka tuntevat Kaukovainion tai Pupuhundan lähiön. Paikannimiä voi siis käyttää appellatiiveina vain sopivassa käyttökontekstissa. Koko Suomen kontekstissa ymmärrettävä on esimerkiksi lause *Pihtiputaat ja Puolangat autioituvat*, jolla tarkoitetaan syrjäseutujen autioitumista. Nimen referentti täytyy siis tuntea ainakin jossain määrin, jotta sen appellatiivisen käytön voi ymmärtää, ja tässä mielessä henkilönnimet ovat usein tutumpia kuin paikannimet. Henkilön- ja paikannimien appellatiivistumisen eroihin liittyy nähdäkseni sekin, että toisin kuin paikannimeä, henkilönnimeä pidetään suomalaisessa nimistöntutkimuksessa tavallisesti samana nimenä, vaikka se viittaisi useisiin eri tarkoitteisiin eli vaikka nimenkantajia olisi useampi. Esimerkiksi *Jukka*-nimisillä miehillä on sama etunimi. Sen sijaan homonymisiä paikannimiä pidetään eri niminä, jos ne viittaavat selvästi erillisiin tarkoitteisiin. Esimerkiksi *Saarijärvi* kunnannimenä ja monien järvien nimenä ei ole yksi nimi; niiden referentit eivät siis ole samanlaisia (Ainiala ym. 2008: 36, 105).

3.5. Appellatiivistuminen kognitiivisesta näkökulmasta

Ajatus konnotaatioiden merkittävästä roolista appellatiivistumisessa kytkeytyy tiiviisti kognitiiviseen lähestymistapaan. Reszegin mukaan appellatiivistumisen voi selittää muutoksilla, jotka tapahtuvat propreja käsittelevässä mentaalissa verkostossa. Tällaisissa prosesseissa assosiativisilla mekanismeilla, metaforalla ja metonymialla on merkittävä rooli. Uusia ilmauksia voidaan muodostaa myös analogisesti. Aiemman tiedon ja mentaalisten mallien avulla ihmiset hahmottavat appellatiivistuneet propriit appellatiiveiksi ja kykenevät muodostamaan uusia appellatiivistuneita ilmauksia. Uusia ilmauksia muodostettaessa tärkeitä ovat konteksti, tilanne ja oletukset puhekumppanin tiedoista. Appellatiivistuneet ilmaukset saattavat olla käytössä vain hetkellisesti, mutta ne saattavat myös vakiintua. (Reszegi 2018: 33–36.) Tällöin voidaan puhua ”kielellisestä yksiköstä” (*linguistic unit*). Kun yksittäinen kielenpuhuja keksii uuden sanan ja alkaa käyttää sitä, siitä tulee hänelle itselleen kielellinen yksikkö. Kielellinen yksikkö voi kuitenkin vakiintua leksikkoon vain siinä tapauksessa, että se leviää muidenkin kielenpuhujien keskuudessa (Langacker 1987: 62). Appellatiivistuneiden ilmausten vakiintumista kieleen havainnollistaa kuvio, jonka olen laatinut Reszegin (2018: 35) ja Langackerin (1987: 62) ajatusten pohjalta.

Appellatiivistuneiden ilmausten vakiintuminen kieleen

Kuvio näyttää, miten appellatiivistuneet ilmaukset – kuten tietysti muitakin uudet sanat – vakiintuvat kieleen sitä mukaa, kun ne leviävät yhden ihmisen puheesta suuremman joukon käyttöön. Esimerkiksi edellä mainittu *mono* tarkoitti alun perin vain tietynmerkkistä hiihtojalkinetta, mutta kun ihmiset alkoivat käyttää sitä muistakin hiihtojalkineista, se pikkuhiljaa menetti proporisuutensa ja kielellinen yksikkö vakiintui leksikkoon.

4. Appellatiivistumisen mallien soveltaminen suomeen

Monet appellatiivistuneet ilmaukset, joiden taustalla on metonymia tai metafora, ovat käytössä suomessa sellaisenaan tai suomeen mukautetussa muodossa. Esimerkkejä tällaisista ovat metonymyminen *Van Gogh* ('taulu') ja metaforinen *einstein* ('älykäs').

Metonymyisiä ja metaforisia ilmauksia syntyy koko ajan lisää, ja osa on käytössä vain tilapäisesti. Tällä hetkellä on helposti ymmärrettävissä, että esimerkin 6 appellatiivistuneilla henkilönnimillä tarkoitetaan 'huippuhiittäjiä', mutta jo muutaman vuoden päästä vastaavissa otsikoissa appellatiivistunevat silloisten huippuhiittäjien nimet ja kymmenen vuoden päästä lukija ei välttämättä edes ymmärtäisi, mitä ilmauksilla tarkoitetaan.

(6) *Kuka on suomalaisen hiihdon seuraava iivoniskanen tai kristapärmäkoski?*

(Yle uutiset 6.3.2018.)

Konnotaatioiden rooli on hyvin tärkeä myös suomen proprien appellatiivistumista tarkasteltaessa. Hyvä esimerkki konnotaatiotaustaisesta appellatiivistuneesta erisnimestä on *jonne*, joka Kielitoimiston sanakirjan (KS) mukaan tarkoittaa 'lapsellisesti tai nolosti käyttäytyvää teini-ikäistä'. Ilmaus on levinnyt alun perin internetissä 2000-luvun alkupuolella, ja siitä on sittemmin tullut yleisesti tunnettu ilmaus. KS mainitsee lausahduksen *Jonnet ei muista*, jota käytetään "(hyväntahtoisena) toteamuksena siitä, että nuoret eivät tunne

jotakin vanhemmille ikäryhmille tuttua asiaa”. Vesa Heikkinen (2017) on pohtinut *jonne*-ilmauksen alkuperää Kotus-blogissa. Ei ole varmaa, mistä ilmaus on alun perin lähtöisin. Joka tapauksessa voi kuitenkin olettaa, että ilmauksen taustalla on se, että *Jonne* oli yleinen etunimi teini-ikäisillä pojilla ilmauksen syntyaikoina vuosituhaten vaihteessa ja konnotoitui siten teinipojan nimeksi. Useimmin *Jonne* on annettu etunimeksi vuosina 1980–1999 (Väestörekisterikeskus 2019).

Konnotaatioita tarkasteltaessa on hyvä muistaa, että ne ovat usein hyvin subjektiivisia ja siksi niiden rooli appellatiivistumisessa on tulkinnanvarainen. Toisinaan onkin mahdotonta todistaa, että jonkin ilmauksen taustalla olisi ollut nimenomaan konnotaatio. Uusia ilmauksia tulee suomeenkin jatkuvasti. Osa niistä vakiintuu, kun taas osaa käytetään vain kerran.

Kansainvälisessä appellatiivistumista koskevassa teoreettisessa tutkimuksessa äännerakenne jää usein ilman huomiota. Syy siihen saattaa olla se, että eri kielet toimivat eri tavalla ja siksi äännerakenteesta on vaikeaa sanoa mitään yleisellä tasolla. Suomen appellatiivistuneita ilmauksia tarkasteltaessa äännerakenne kuitenkin nousee merkittävään rooliin. Etenkin yhdyssanojen appellatiivistuneissa perusosissa määriteosan äännerakenne on usein vaikuttanut siihen, mikä nimi appellatiivistuu. Yhdyssanoista *sentraalisentra* ’puhelinvaihteen hoitaja’, ’kulmakunnan juoruakka’ sekä *lappuliisa* ja *parkkipirkko* ’pysäköinninvalvoja’ huomaa helposti allitteraation ja sisäsoinnun perus- ja määriteosien välillä (ks. Sarhema 2018: 295–296). Suomen kielessä on runsaasti ilmauksia, joissa yhdyssanan perusosana on appellatiivistunut etunimi. Osaltaan tähän vaikuttaa varmasti suomen oikeinkirjoitus: substantiivimäärite kirjoitetaan tyypillisesti yhteen perusosansa kanssa.

Yhdyssanan määriteosa antaa ilmaukselle kontekstin ja auttaa ymmärtämään sanan merkityksen, ja siten appellatiivistuneita yhdyssanoja muodostuu helposti lisää. Esimerkin 8 pohjalta muokatussa esimerkissä 7 ilmaus *pete* ei ole lainkaan läpinäkyvä, vaan se voisi hyvin tarkoittaa esimerkiksi poliisia tai teinipoikaa. Kun kuitenkin tarkastellaan alkuperäistä esimerkkiä 8, ilmaus muuttuu täysin läpinäkyväksi ja on selvää, että tarkoitetaan pysäköinninvalvojaa.

(7) Liekkö niillä **peteilläkkään* mittään lupia ajella missä ja miten sattuu, etylyötyllä kaahailleet monesti pitkin jalakakäytäviä.

(8) Liekkö niillä *parkkipeteilläkkään* mittään lupia ajella missä ja miten sattuu, etylyötyllä kaahailleet monesti pitkin jalakakäytäviä. (Facebook, Puskaradio Oulu 2.6.2019.)

Yhdyssana *parkkipete* on selvästi muodostettu ilmauksen *parkkipirkko* pohjalta. Ilmeisesti ilmauksella tarkoitetaan nimenomaan miespuolisia pysäköinninvalvojia, minkä vuoksi miehennimen *Pete* homonyymi on korvannut naisennimen *Pirkko* homonyymin.

5. Kohti uutta teoriaa

Kuten Hämäläinenkin (1956: 205) totesi, appellatiivistuminen on kiinnostava mutta ei yksinkertaisesti tutkittava kielenilmiö. Appellatiivistumista voi lähestyä useista näkökulmista, siitä voi käyttää useita nimityksiä, eikä sekään ole aina selvää, mitä appellatiivistumisella ylipäänsä tarkoitetaan.

Tässä katsauksessa olen esitellyt tutkimuksia, joissa appellatiivistumista tarkastellaan teoreettisesta näkökulmasta. Lisäksi olen valottanut ilmiön tähänastista fennististä tutkimusta ja hahmotellut teoreettisten mallien soveltamista suomen *proprien* appellatiivistumisen tarkasteluun. Olen kuitenkin tarkastellut vain ilmiön pääkohtia; appellatiivistumista voisikin vastaisuudessa tutkia fennistiikassa kattavasti mistä tahansa tässä esitellystä näkökulmasta, ja uusiakin lähestymistapoja on varmasti olemassa.

Lähteet

- Aapala, Kirsti 2005: Monena mikot maailmalla. Kielikello 3/2005. – <https://www.kielikello.fi/-/monena-mikot-maailmalla>
- Ainiala, Terhi – Saarelma, Minna – Sjöblom, Paula 2008: Nimistöntutkimuksen perusteet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Clark, Herbert H. – Gerrig, Richard J. 1983: Understanding old words with new meanings. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 22: 591–608.
- Harvalik, Milan 2012: Appellativisation and propriation: the gateways between the appellative and propriation spheres of language. In: Felecan, Oliviu (toim.), *Name and naming. Synchronic and diachronic perspectives*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne. 10–17.
- Heikkinen, Vesa 2013: Muilutus, jönniminen ja ritoloiden ottaminen. – https://www.kotus.fi/nyt/kotus-blogi/vesa_heikkinen?5400_m=9950
- Heikkinen, Vesa 2017: Jonnet ei muista jonnee? – https://www.kotus.fi/nyt/kotus-blogi/vesa_heikkinen/jonnet_ei_muista_jonnee.24260.blog
- Hämäläinen, Simo 1956: Kynntilä otti uunon vihtorin. *Erisnimien käytöstä yleisnimenä. Virittäjä* 60: 202–227.
- Kálmán, Béla 1978: *The world of names. A study in Hungarian onomatology*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Karpenko, Elena 2011: Stages of de-onymization process. *Записки з ономастики* 14: 90–97. Одеса.

- Kenkientalo Mononen 2019: Kenkäkauppa jo neljännessä polvessa. – <https://www.kenkientalomononen.fi/historia>
- KS = MOT Kielitoimiston sanakirja 2.0. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 149. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Kielikone Oy, Helsinki, 2008.
- Kövecses, Zoltán 2010: *Metaphor: a practical introduction*. Second edition. Oxford University Press, Oxford.
- Lakoff, George 1987: *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Langacker, Ronald 1987: *Foundations of cognitive grammar: theoretical prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Magda-Czekaj, Małgorzata 2003: Imiona a nazwy roślin. Onimizacja i apelatywizacja. *Onomastica* 48: 209–223.
- Nenonen, Marja – Penttilä, Esa 2019: Eponymiset idiomit suomen kielessä. Esimerkki-tapauksena presidenttiviitteiset verbilausekekonstruktiot. *Sananjalka* 61: 80–103.
- Paunonen, Heikki 2000: *Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii*. Stadin slangin suursanakirja. WSOY, Helsinki.
- Paunonen, Heikki – Paunonen, Marjatta 2002: *Stadilaisen nimipäiväkirja*. WSOY, Helsinki.
- Puolakka, Suvi 2003: „Kuka uuno tän on duunannu?” Suomalaisten etunimien appellatiivistuminen slangisanastossa. *Pro gradu -tutkielma*. Turun yliopisto, Turku.
- Reszegi, Katalin 2018: On the proper-name-to-appellative transformation. *Rivista Italiana di Onomastica* 24/1: 25–46.
- Saarelma-Paukkala, Minna 2017: *Etunimikirja*. Suomalaiset nimitrendit 2000-luvulla. Kirjokansi 135. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Sarhema, Maria 2012: Oskarinkokoinen ovimikko. Etunimien appellatiivistuminen suomalaisissa ja unkarilaisissa slangiyhdyssanoissa. *Pro gradu -tutkielma*. Jyväskylän yliopiston kielten laitos, Jyväskylä.
- Sarhema, Maria 2017: Structures and meanings of Finnish and Hungarian appellativized slang compounds. *Onoma* 52: 87–106.
- Sarhema, Maria 2018: Motivation for appellativized given names in Finnish and Hungarian slang compounds. *Onomastica Uralica* 13: 291–302.
- Sarhema, Maria – Sivonen, Jari 2015: Suomen ja unkarin slangin appellatiivistuneet etunimiyhdyssanat. *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 191–212.
- Sarhema, Maria – Takács, Judit 2018: 'Ember' jelentésü köznevesült keresztnévek a finn és a magyar szlengben. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 211–225.
- Sartjärvi, Maija 2013: Kahden etunimityypin yleistyminen ja suosionvaihtelu. *Virittäjä* 117: 44–69.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. Päätoimittaja Erkki Itkonen – Ulla-Maija Kulonen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992–2000.
- Takács, Judit 2010: Kontrastiivinen katsaus yleisnimitymiseen suomen ja unkarin kielessä. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 159–165.
- Tieteen termipankki 18.10.2019: Kielitiede: eponyymi. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Kielitiede:eponyymi>

- Van Langendonck, Willy 2007: Theory and typology of proper names. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- VISK = Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heino-
nen, Tarja Riitta – Alho, Irja 2004: Iso suomen kielioppi. Suomalaisen Kirjallisuuden
Seura, Helsinki. – <http://scripta.kotus.fi/visk> URN:ISBN:978-952-5446-35-7
- Väestörekisterikeskus 2019: Nimipalvelu. – <http://verkkopalvelu.vrk.fi/nimipalvelu/>

*

Appellativization as a linguistic phenomenon

In this review, I glance at the appellativization of proper names both from theoretical point of view in general, and in the Finnish language in particular. I also outline how the theoretical approaches can be used when analysing the appellativization of Finnish proper names. Appellativization is a phenomenon in which a proper name becomes an appellative, i. e. appellativizes. For example, the Finnish expression *urpo* ‘stupid’ originates from a male name *Urpo*.

Several terms are used about the phenomenon, at least *appellativisation* ~ *appellativization*, *deproprialisation* ~ *deproprialization*, *deonymisation* ~ *deonymisation*, and *antonomasia*. In this review, the term *appellativization* is used, as it is a compact term, which describes adequately the phenomenon in which a proper name becomes an appellative.

In the beginning of the review, Finnish studies about appellativization are introduced. After that, theoretical approaches to appellativization in general are discussed. Finally, it is shown how the theoretical approaches may be utilized when discussing the appellativization of Finnish proper names.

The first article focusing on the appellativization of Finnish proper names was published in the 1950s. After that, for half a century the phenomenon was not discussed in the Finnish linguistics, before the first master’s thesis addressing it was published. Recently, some articles comparing the Finnish and Hungarian appellativized compounds have been published.

When approaching the appellativization from the theoretical point of view, proprialization has been seen as a counterpart to appellativization. Proprialization is the phenomenon in which an appellative becomes a proper name. However, appellativization and proprialization can also be seen as very different phenomena with no direct link to each other.

The origin of an appellativized expression may be an eponym. When examining eponyms as a motivation of appellativization, the language in

which the appellativization process has happened should be kept in mind. The motivation of the appellativization can also be metaphor, metonymy, or connotation. A usage of the word *Einstein* meaning ‘clever’ is based on a metaphorical conceptualization. Examples of metonymy are toponyms used instead of institutional names, for example *Washington* in the meaning of ‘the government of the USA’. It is more difficult to say reliably when a connotation is the motivation of appellativization, as the connotations are highly subjective.

Also, a cognitive approach can be used when discussing the appellativization. The context and the mental models play a crucial role when forming novel expressions. If a novel expression is used repeatedly, it stabilizes in the lexicon and becomes a linguistic unit.

Naturally, also in the Finnish lexicon novel appellativized expressions can be found. Some of them are only used for a short period of time or even once, but some of them become a part of the lexicon. When discussing the appellativization of the Finnish proper names, the sound structure should not be forgotten. Especially when focusing on the appellativized compounds, the sound structure plays a crucial role. For example, in the compound *sentraali-santra* ‘switchboard operator’, ‘gossiper’ (lit. ‘central’ + female name *Santra*) there is alliteration and consonance in parts of it.

Keywords: appellativization, proper names, eponym, Finnish.

MARIA SARHEMAA